

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 13 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2024

परिव्राजक : मराठी समिक्षेला न पेललेले कथाशिल्प

डॉ. प्रकाश कांबळे

मराठी विभागप्रमुख, महिला महाविद्यालय, जळगाव.

परिव्राजक या सशक्त कथाशिल्पाच्या माध्यमातून मराठी साहित्यविश्वात दमदारपणे प्रवेश करणाऱ्या गौतमीपुत्र कांबळे या तत्त्वचिंतक साहित्यिकाविषयी बहुतांश मराठी साहित्यविश्व अनभिज्ञच आहे. जागतिक कथासाहित्यात श्रेष्ठ ठरावे असे 'परिव्राजक' हे कथाशिल्प १५ वर्षापूर्वी प्रकाशित होऊनही मराठीतील मर्मज्ञ अशा समीक्षकांनी त्यासंदर्भात एक अक्षरही लिहू नये याला काय म्हणावे? हा कथा संग्रह मराठी समीक्षेला पेलला नाही की आणखी काही कारण? एक मात्र निश्चित की मराठी समीक्षेने या कथासंग्रहाची दखल घेतली नाही. मात्र

"अगर मैं सोना हूँ तो मुझे गले क्यों नहीं लगाते।
अगर मैं मिट्टी हूँ तो मुझे मिट्टी में क्यों नहीं मिला देते!"

या न्यायाने तरी मराठी समीक्षकांनी गौतमीपुत्राच्या या कथासंग्रहाकडे पाहायला हवे होते. अर्थात अक्षर कलाकृती कोणा समीक्षकांसाठी तिष्ठत नसते, तर आपल्या तेजाने संपूर्ण साहित्यविश्व झाकोळून टाकत असते, आणि इतकी क्षमता गौतमीपुत्राच्या या कथाशिल्पामध्ये निश्चितपणे आहे.

गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या परिव्राजक या कथासंग्रहामध्ये केवळ पाच कथा असल्या तरी या सगळ्या दीर्घ कथा आहेत. या कथांचा आवकाश खूप व्यापक आहे. सुरुवातीलाच एक गोष्ट नमुद करणे आवश्यक आहे, ती म्हणजे आशी, गौतमीपुत्र स्वतः दलित समाजातून येत असले, तरी त्यांचा हा कथासंग्रह 'दलित साहित्य' या चाकोरीबद्ध संकल्पनेमध्ये बसत नाही. "दलित साहित्य या संकल्पनेत आदर्शांना थारा नव्हता. तर अवस्थेलाच अवास्तव महत्त्व प्राप्त झालेले होते. यादृष्टीने प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या कथांकडे पाहू जाता त्यांच्या कथेतून 'दलित साहित्य' ही संकल्पना पूर्णतः वजा झालेली आढळेल. कारण 'दलित साहित्य' या संकल्पनेचा भर आजच्या प्रखर वास्तवावर होता तर प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या कथेचा भर हा कालच्या अदृश्य वास्तवावर आणि पर्यायाने कल्पनाजन्यतेवर आहे."^१ तर मग प्रश्न असा आहे हा कथासंग्रह कुठल्या संकल्पनेमध्ये बसतो. 'बौद्ध तत्त्वज्ञान' हा या कथांचा प्राण जरी असला तरीही या कथांना बौद्ध कथा म्हणता येणार नाही. कारण "बौद्धसाहित्य' या संकल्पनेत, ज्यांनी कर्मठ धर्मवाद्यांचा बुरखा फाडला आणि समस्त दलितांना अंतिमतः धम्म वादाकडे नेलेल्या फुले-आंबेडकरांसारख्या आधुनिक युगातील महान बुद्धीवाद्यांचा उच्चारच होत नाही. म्हणूनच त्यांच्या विचारांच बोट धरून चालणाऱ्या कथांना 'फुले-आंबेडकरी साहित्य' या नामाभिदानाच्याखालीच अधोरेखित करावे लागेल."^२ अशाप्रकारे प्रसिध्द विचारवंत राजा ढाले यांनी कथासंग्रहाला कुठल्या संकल्पनेत बसवायचे हा वाद निकाली काढला आहे. तर याचा प्रतिवाद करतांना प्रसिध्द अभ्यासक सुधाकर गायकवाड म्हणतात, "गौतमी कांबळे यांनी दलित साहित्याच्या प्रभावात लेखन केले नाही. उलट ते वास्तवाला आदर्शाकडे खेचत नेतात."^३ सुधाकर गायकवाड असे म्हणत असले, तरी दलित साहित्याचा पुढचा टप्पा म्हणूनच आपणाला या कथासंग्रहाकडे पहावे लागते. या संग्रहातील एकही पात्र व्यक्तीकेंद्रित दुःखाने तळमळतांना दिसत नाही अथवा विद्रोहाच्या मुठी आवळतांनाही दिसत नाही. या कथाशिल्पामधील बहुतांश पात्र कशाच्यान कशाच्या शोधात भटकतांना दिसतात. आणि हा शोधही स्वतःसाठी नाही तर

एकूणच मानवजातीच्या मांगल्यासाठीचा हा शोध आहे. उदात्त ध्येयाने झपाटलेली ही पात्रं आहेत. यातील जवळपास सगळीचे पात्रे बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी संदर्भीत आहेत. या कथाशिल्पाच्या माध्यमातून गौतमीपूत्र बौद्ध समाज निर्माण करू इच्छिताहेत. या दृष्टीने या संग्रहातील पहिलीच 'कथा' या शिर्षकाची कथा अनेक अर्थाने महत्त्वाची आहे. खरे तर या कथेचा विचार निर्मितीच्या अंगानेही करता येईल. या कथेतील निवेदक लेखक आहे. त्याला एक सुंदर कथाबिज सूचलय. मात्र त्या कथानकाला साजेशी पात्रच त्याला मिळत नाहीत. या अस्वस्थ मानसिकतेमध्येच हा लेखक आपल्या पात्राच्या शोधात घराबाहेर पडला आहे. हवेलीत बसून शब्दाचे मनोरे बांधणारा व्यवस्था समर्थक असा हा लेखक नसून, व्यवस्थेचे भंजन करण्यात आनंद मानणारा हा लेखक असल्यामुळे त्याला समाजामधील हाडा-मासाची माणसंच कथेतील पात्र म्हणून हवे आहेत. म्हणून तो दवाखाने, प्रार्थनास्थळे, तुरुंग आणि विद्यालये त्याचबरोबर सभा, यात्रा, जत्रा आणि प्रेतयात्रेतही आणि जेवणावळीतही हजेरी लावून येतो. रानावनात, डोंगरकपारित इतकेच नव्हे, तर रमशानातही जाऊन रात्रीच्या रात्री जागून काढतो. मात्र त्यातील / तेथील एकही माणूस त्याला त्याच्या कथेसाठी योग्य वाटत नाही. म्हणजे या लेखकाला नेमका कसला माणूस पात्र म्हणून हवा आहे? आणि खूप शोधाअंती त्याच्या कथेचा बाज आणि साजही बळकट होईल असा माणूस भेटतो आणि लेखकाला कोण आनंद होतो. मात्र तो काहीही बोलायला तयार नाही. प्रयत्न करुनही ऐकत नाही हे लक्षात आल्यावर हा लेखक त्याला आपल्या घरी घेऊन येतो आणि त्याला बोलते करण्याचा प्रयत्न करतो. कधी समजावून, विनंती करुन तर कधी धमकावूनही. मात्र तो एकही शब्द बोलायला तयार नाही. खरेतर ही गौतमीपूत्र याची घालमेल आहे. कथेतील पात्रांनी आपल्या मनाप्रमाणे वागायला हवे असे त्यांना वाटते. मात्र ते काही केल्या बोलत नाही. अशा विमनस्क अवस्थेमध्येच अनेक दिवस निघून जातात आणि एके दिवशी त्या लेखकाचा मित्र असलेला महान चित्रकार येवून लेखकाने शोधून आणलेला माणसाला स्केच करू पाहतो. त्याला त्यावेळी गौतमीपूत्र कांबळे लेखकाच्या तोंडातून जे म्हणतात ते फार महत्त्वाचे आहे. "अरे अजून ती दोघही निखळ माणस आहेत. त्यांना अजून कोणाच्याच शब्दाचा स्पर्श झालेला नाही. पण मी माझ्या शब्द सामर्थ्याने त्यांना माझ्या कथेतील पात्र बणविणार आहे."^४ गौतमीपूत्र अशा निखळ माणसाच्या शोधात आहेत. कोण आहे हा माणूस? हा प्रश्न अदिम आहे. अगदी माणसाच्या जन्मापासून. डॉ. रावसाहेब कसबेही याच माणसाच्या शोधात आहेत. ते म्हणतात, "या पृथ्वीतलावर वीस लाख वर्षापूर्वी माणूस नावाचा प्राणी अस्तित्वात नव्हता. दहा लाख वर्षापूर्वी मानवाचा पूर्वज होमो इरेक्टस उत्क्रांत झाला. चार लाख वर्षापूर्वी त्यानेच चीनमध्ये अग्नीचा उपयोग केला. दहा लाख वर्षापूर्वी तो उत्तर अफिक्रेत होता. सात लाख वर्षापूर्वी तो जावा बेटापर्यंत पोहोचला. चार लाख वर्षापूर्वी तो पूर्वकडे चीनपर्यंत आणि पश्चिमेकडे युरोपपर्यंत पोहोचला. पन्नास हजार वर्षापूर्वी त्याने प्राणीसृष्टी आणि मानवी सृष्टी यांच्या संस्कृतीच्या निर्मितीची सुरुवात करुन एक व्यवच्छेदक रेषा आखण्याचा निर्णय घेतला. त्याचे आजचे हे रूप त्याला फक्त वीस ते चाळीस हजार वर्षापूर्वीच लाभले आहे."^५ आणि इतक्या कमी अवधीतच माणसाचा प्रवास उलट्या दिशेने चालू आहे. वर्तमान माणूस पशुत्वाकडे वेगाने घोडदौड करतो आहे याचीच खंत गौतमीपुत्रांना आहे. म्हणूनच ते नव्या माणसाच्या शोधात आहे. बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या आचरणातून असा निखळ माणूस जन्माला येईल असा त्यांना विश्वास आहे. म्हणूनच या कथेचा निवेदक लेखक म्हणतोय, "माझा प्रयत्न चालू आहे. त्या दोघांनाही मी बोलायला लावीन किंवा आजपर्यंत कोणत्याही पात्रांसाठी न वापरलेल्या शब्दांचा झरा शोधून काढीन. पण कथा लिहिनच."^६ खरेतर हा गौतमीपूत्र यांचा विश्वास आहे. असा व्यापक संदर्भ घेऊन त्यांची कथा कथारूप धारण करते.

गौतमीपूत्र कांबळे यांच्या कथेतील सगळी पात्रे ध्येयासक्त तर आहेतच, त्याचबरोबर ते उच्च कोटीतील कलाकारही आहे. त्यांना रंग, रेषा, शिल्पाची, संगीताची आणि नृत्याचीही भाषा उत्तम कळते. म्हणूनच यातील सगळीच पात्र असामान्य अशी आहेत. 'परिव्राजक' ही शीर्षकस्थानी असलेली कथा. यातील नैसर आणि अनीशा ही प्रमुख पात्र असामान्य बुद्धीचीच आहेत. सुरुवातीला दोघेही एकमेकांना अनोळखी. माणसाच्या जंगलात दोन पायाच्या माणसाचा शोध घेणे ही अनीशाचे जीवनध्येय आहे तर मृत माणसाच्या जगात जिवंत दगडांचा शोध ही नैसरच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता. "तू ज्याप्रमाणे माणसांच्या जंगलात दोन पायाच्या मनुष्याच्या शोधात फिरते आहेस, त्याप्रमाणेच मीही मृत माणसांच्या जगात जिवंत दगडांचा शोध घेत इथवर आलो. दंडगिरी मला निराश करणार नाही."^७ अशाप्रकारे नैसर, अनिशाला अश्वस्त करतो. हे दोघेही परंपराशरण नाहीत. तुलनेने नैसर अधिक. दंडगिरीवर अनीशा ज्यावेळी पहिल्यांदा नाव विचारते त्यावेळी स्वतःची ओळख करुन देणे म्हणजे स्वतःचं नाव सांगणं या विचित्र परंपरेला ओसाड माळरानावर जिवंत पाहून त्याला आश्चर्य वाटतं किंवा माळरानावरून चालतांना तो मळलेल्या वाटेने न चालता वाटेच्या कडेकडेन चालतो, त्यावेळी अनीशाला या त्याच्या विचित्रपणाचा राग येतो आणि ती त्याला म्हणते, "तू वाटेवरून का चालत नाहीस? तू माझ्यामागून ये, नाहीतर मी तुझ्यामागून येते. त्यावेळी नैसर जे म्हणतो ते फार महत्त्वाचे आहे. 'हे बघ अनीशा, तू आता जी वाट तुडवीत आहेस, ती कोणी, का निर्माण केली. ती जाते कुठे, यापैकी तुला काहीच माहित नाही आणि तरीही तू निष्ठेने ही वाट तुडवत आहेस. मला नाही कधी असे जमले."^८ हे दोघेही स्वतंत्र बुद्धीचे प्रज्ञावान आहेत. म्हणूनच ते दोघेही शोधार्थ निघालेले आहेत. हे दोघेही परिव्राजक आहेत. सर्वसंग परित्याग करतो तो असतो परिव्राजक. हा परिव्राजक सातत्याने भटकंती करतो. "बुध्दाने अशा भटकणाऱ्या परिव्राजक लोकांना एकत्रित करुन त्यांचा संघ निर्माण करण्याचे व त्यांच्या

भ्रमणजीवनाला नियमबद्ध करण्याचे फार मोठे कार्य केले."⁹ अर्थात या परिव्राजकांची भ्रमंती, 'चरक भिखवे चरिकं। बहुजन हिताय। बहुजन सुखाय।' या उद्देशासाठी असत, हे वेगळे सांगायला नको. संपूर्ण विश्व हेच त्याचे घर. या कथेची सुरुवातही अशीच विलक्षण आहे. "त्याच्या घराला भिंतीच नव्हत्या. पण लवकरच त्याच्या लक्षात आले की, सगळं नगरच आपलं घर बनलय."⁹⁰ विश्वाच्या मांगल्यासाठी या परिव्राजकांची भ्रमंती आहे.

अनीशाला आजपर्यंत भेटलेल्या सगळ्या पुरुषांच्या डोळ्यात चार पाय दिसलेत. चार पाय असणे याचा अर्थ स्वापद. आणि स्वापदामध्ये नैतिकता हा गुण आढळत नाही. त्याला केवळ आपले भक्ष्य दिसते. तो ते येणकेणप्रकारे मिळवणार म्हणजे मिळवणार. अनीशाला भेटलेली सगळीच माणसे दोन पायावर चालतात. मात्र त्यांच्या डोळ्यात चार पाय आहेत. म्हणजे दोन पाय जास्तीचे आहेत. वासना आणि तृष्णा हे विकार म्हणजेच हे अधिकचे दोन पाय. अशा या चार पायाच्या माणसाची भक्ष्य झालेली अनीशा दोन पायाच्या माणसाच्या शोधात निघालेली आहे. तिची 'नैसर' या पुरुषाशी भेट होते. त्याच्या सहवासातही ती राहाते. मात्र त्याची तिला भिती वाटत नाही. त्याचे डोळे तिला रिकामेच दिसतात. त्याला वासना आणि तृष्णेचे अधिकचे दोन पाय फुटलेले नाहीत. तो बौद्ध धम्माचा उपासक असल्यामुळे माणूस म्हणून अधिक उन्नत झालाय. बुद्धधम्म ही नैतिकतेने जीवन जगण्याची जीवनपध्दती असल्यामुळे या विचारसरणीचे आचरण करणाऱ्याला वासना आणि तृष्णेचे दोन पाय फुटण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. अनीशाला नैसरमध्ये दोन पायाचा माणूस सापडतो तरीही तिचा शोध का संपत नाही हे गौतमीपुत्र सांगत नाहीत. आणि या ठिकाणी बाबूराव बागूल यांच्या सर्वश्रेष्ठ अशा 'सूड' या दीर्घकथेची आठवण आल्याशिवाय राहात नाही. त्यातली नायिका जानकी. मुरळीची पोर. अनीशा इतकीच सुंदर. मुरळीची पोर असल्यामुळे तिला भोगायला अधिकार सर्वच पुरुषांचा. अनेक स्वापदं तिच्यावर तुटून पडतात. (गौतमीपुत्रांच्या भाषेत चार पायाची माणसे) म्हणून तिला स्वतःच्या स्त्रीत्वाचीच घृणा येते आणि तेच ती नष्ट करू इच्छिते. मात्र तिला स्वामीच्या रुपात निखळ माणूस भेटतो आणि जानकी त्याला आपले सर्वस्व अर्पण करते. जानकीच्या स्त्रीत्वात स्वामीचे स्वामीत्वपण वाहून जाते. नग्न स्वामीच्या बाहुपाशात नग्न जानकी. स्त्रीत्वाचं पुरुषत्वात मिलन. मात्र गौतमीपुत्राची अनीशा जानकीसारखं करत नाही. स्त्रीत्वाचं पुरुषत्वात विनशन आणि पुरुषत्वाचं स्त्रीत्वात विनशन गौतमीपुत्रांना माणसाचा परमोच्चबिंदू वाटत नसावा. त्यांचा माणूस यापेक्षा वेगळा आहे. आणि म्हणून अनीशा नैसरबरोबर निघते.

आणि हे दोघेजण पुढे निघताहेत. नैसरचा मृत माणसाच्या जगात जिवंत दगडाचा शोध चालूच आहे. असा दगड दंडगिरीवर आहे. 'जेतुरनगर आणि दंडगिरी' यांच्यामध्ये एक नदी आहे आणि ही नदी ओलांडण्याची ताकत तेथील कोणाही माणसांमध्ये नाही. येथे गौतमीपुत्र अगदी सुचकपणे भारतीय प्रथा परंपरेवर नेमकेपणाने बोटं ठेवतात. समुद्राटन करायचे नाही, देशाटन करायचे नाही हे आपली भारतीय परंपरा सांगते आणि ही परंपरा नाकारायचे बळ या लोकांच्या पायामध्ये नाही.

दंडगिरी पर्वतावर पोहोचल्यावर नैसरने डोंगर खोदायला सुरुवात केलीय आणि थोड्याच वेळात त्याला जिवंत मूर्ती सापडलीय आणि त्या जिवंत मूर्तीचे वर्णन करतात ते अतिशय मोहक आहे. "बैठी मूर्ती मांडी घातलेली. पायावर पाय. त्यामुळं उजव्या पायाचा तळवा स्पष्ट उघडा. अनीशानं कुतुहलानं त्या तळव्याला हात लावला. तो स्पर्श तिला इतका कोमल वाटला की, तिचे डोळे जिवंत असूनही तिचा विश्वास बसेना की तो दगडी आहे. त्या उघड्या तळव्याच्या वर डाव्या हाताचा उघडा पंजा पण त्यातील अंगठ्याने वळलेल्या तर्जनीला स्पर्श केलेला आणि उजवा हात तसाच छातीवर घेऊन समोरच्या बाजून उघडलेल्या..... थोड्या अंतरावरून पाहिले की, मिटल्याप्रमाणे दिसणारे डोळे, जरा जवळून पाहिले की अर्धवट दिसत. कोणीही निर्विकार होऊन तिच्या प्रेमात पडावं."⁹¹ असे अप्रतिम वर्णन या मूर्तीचे गौतमीपुत्र करतात. मात्र 'बुद्ध' या शब्दाचा थेट उल्लेख करणे टाळतात. नैसर त्या जिवंत दगडाच्या शोधात असतो तो जिवंत दगड त्याला सापडताच तो देहभान हरवून जातो. 'खरेतर नैसरचा शोध संपायला हवा' आणि कथाही इथेच संपायला हवी असे सुधाकर गायकवाड यांना वाटते. मात्र गौतमीपुत्र इथे कथा संपवत नाहीत. त्यांचा नैसर अनीशाला म्हणतो, 'अशाच मूर्ती दंडगिरीच्या पोटात सर्वत्र आढळतील.' आणि या सगळ्या मूर्ती शोधणं दोघाला केवळ अशक्य आहे. असे वाटून नैसर अनीशाला घेऊन शेजारच्या नगरीत जातो. त्यांच्याही पायात नदी ओलांडायचे बळ नाही. ते पूर्वीचे क्षत्रिय मात्र आजचे अस्पृश्य. नैसर त्यांच्या मनाचे परिवर्तन करतो आणि ते सगळे तयार होतात. यात पुन्हा हिंदू संस्कृती विरुद्ध बौद्ध संस्कृती हा संघर्ष येतो. वर्तमान अस्पृश्य नदी ओलांडून दंडगिरीवर पोहोचतात मात्र त्यांना विरोध करणारे सवर्ण परंपरा मोडू शकत नाहीत. नदी ओलांडू शकत नाहीत. अस्पृश्यांमध्ये परंपरा मोडायची ताकत डॉ. बाबासाहेबांमुळे आलेली आहे हेही गौतमीपुत्रांना सांगायचे असावे. ते थेट काहीच सांगत नाहीत. केवळ प्रतिकांच्या भाषेत बोलत राहतात. तो जमाव दंडगिरीवर येतो. नैसर त्यांना गौतमबुद्धाची गोष्ट सांगतो. राजपुत्राने घर का सोडले याची कारणमीमांसा करतो. अनीशा त्याला प्रतिप्रश्न करते. 'राजपुत्राच्या गृहत्यागाचे खरे कारण कोणते? असा. नैसर तिला जे उत्तर देतो ते फार महत्त्वाचे आहे. "अनीशा, खरं सांगायचं तर त्या राजपुत्रानं घर आणि राज्य का सोडलं केवळ ते महत्त्वाचं नाहीच, महत्त्वाचं आहे ते त्यानं घर सोडून काय केलं ते. नाहीतर घर सोडणारे सगळेच.... डोंगराच्या पोटात जिवंत दगड होऊन वसले असते, अगदी तू आणि मी सुध्दा."⁹² आता अनीशाला नैसरच्या डोळ्यात पाहणंही अशक्य झालयं आणि त्याचवेळी तेजस्वी सूर्याची

आठवण झालीय. म्हणून तिनं डोळे मिटून घेतलेत. थोड्यावेळाने जेव्हा ती डोळे उघडते तर ते समोरच ती भव्य मूर्ती आणि बाजूलाच शांत बसलेला नैसर दिसतो. नैसर माणूसच आहे या संदर्भात तिच्या मनात कसलाही संभ्रम राहिलेला नाही. त्याच्या डोळ्यात पहाणं म्हणजे त्याच्या माणूसपणावर अविश्वास दाखवणे असाच त्याचा अर्थ आहे आणि म्हणूनच अनीशा त्याच्या डोळ्यात पाहू शकत नाही.

सुधाकर गायकवाड यांनी, 'नैसरला बुध्द मूर्ती सापडताच कथा संपवायला हवी होती अशी अपेक्षा व्यक्त केलीय. मात्र परिव्राजकाचे काम, बुध्द विचार केवळ स्वतः आत्मसात करण्या इतपत मर्यादित नाही तर हा नवा विचार असंख्य लोकांपर्यंत पोहचविणं आणि त्यांना अधिकचे फुटलेले दोन पाय नष्ट करून केवळ दोन पायावर चालणारा निखळ माणूस बणवणे हेही आहे. म्हणूनच आता या दंडगिरीवर रोज शकडो नवीन लोक येत आहेत आणि नैसर त्यांना मूर्ती संदर्भातील गोष्ट सांगतो आहे त्यांच्यामध्ये बुध्द विचार पेरतो आहे. जगातून गौतमीपुत्रांना अपेक्षित असा बुध्द समाज निर्माण होणार आहे.

या कथाशिल्पामधील पात्रांची नावं आणि गावांना नगर म्हणून अथवा नगराचीही नावे बौध्द कालखंडातील त्याचबरोबर बुध्दोत्तर कालखंडाचा संदर्भ दर्शवतात. मग ते जेतूननगर असेल अथवा विरुपनगरी नावाची कथा असेल. आकाश नदी जिथं प्रौढ बनली त्याठिकाणी विरुपनगर वसलेले आहे. अशाप्रकारे कथेची सुरुवात करून गौतमीपुत्र विरुपनगराचे सविस्तरपणे वर्णन करतात. नदीवरचा घाट, दगडी स्तंभ आणि लेणी हे विश्वनगरीला प्राचीनतेचा संदर्भ दान करणारी अवशेष रूपं म्हणून शिल्लक आहेत. यातील लेणी बौध्दाची आहे की जैनाची आहे हे गौतमीपुत्र सांगत नाहीत मात्र या कथेत अर्हत येतात. नगरीचा मुखिया त्यांना 'वंदामि भन्ते' असे म्हणतो. त्यावर अर्हत 'भवतु सब्ब मंगलम.... सदा सोति भवन्तु मे' असे म्हणून प्रतिसाद देतात. यावरून निश्चितपणाने लक्षात येते की, ही कथा बौध्द कालखंडातील आहे. कारण त्याकाळात गणराज्य होती. लोकशाही पध्दतीने त्या गणाचा प्रमुख निवडला जायचा. या निवडीमध्ये स्त्रियाही सहभागी असत. (गौतम बुध्दांनी स्त्रियांनाही आपल्या संघात प्रवेश दिला होता.) मात्र गौतमीपुत्र यापुढे जाऊन म्हणतात विरुपनगरीत स्त्रियाही मुखिया म्हणून निवडल्या जात. येथे अर्हताबरोबर ऋत्विजही आहेत. तो हिंदू धर्माचे प्रतिनिधीत्व करतो आहे. त्याचा प्रभाव केवळ लोकांवरच नाहीतर मुखियावरही असतो. विरुपनगरीची खुप वर्षापासूनची एक प्रथा आहे. नगरीतील मैदानात पाषाण पशु मानवासमोर कालवडीचा बळी दिला जात असे. या कालवडीच्या बळीने विरुप नगरवासियांचे मृत मातापितर एक वर्ष यातनामुक्त होतात असे समजले जात असे. अर्हत याला विरोध करतात आणि स्वतःचा बळी द्यायला सिध्द होतात. ऋत्विजालाही त्यासाठी तयार व्हायला सांगतात. मात्र ऋत्विज तयार होत नाही. संतापतो. अर्हताच्या विरोधात नगरवासियांना उभे करतो. ही कथा अधिकाधिक पसरत होत जाते. गौतमीपुत्रांना अहिंसेचा शोध, तत्त्वज्ञानाचा शोध घ्यायचाय मात्र अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाचा नैसर्गिकपणे विकास होतांना दिसत नाही. ही कथा संपूर्णपणे फसल्यासारखी वाटते. लेखकाला नेमकं काय सांगायचं हे वाचकाला कळत तर नाहीच, पण तो अधिकच गोंधळून जातो.

यातील बहुतांश कथांमध्ये गौतमीपुत्र अनेक कहाण्या सांगतानाही दिसतात. त्यांच्या कथांना प्राचीनत्वाचे संदर्भ असल्यामुळे त्यांना या कहाण्या सांगणे आवश्यक असावे, मात्र ही कहाणी त्यांच्या कथेच्या कथानकाशी निगडीतच असते. त्याचबरोबर या कथेचे काही बाबतीत प्राचीन बौध्द साहित्यातील जातक कथेच्या संरचनेशी असलेले साम्य पुढं येते. "पूर्वजन्माचे सुत्र वापरून तयार करण्यात आलेल्या जातक कथा या बुध्द तत्त्वज्ञानाविरोधी तर आहेतच परंतु त्या बुध्दाबद्दल अंधश्रद्धा पसरविणाऱ्याही आहेत. परंतु त्या जातक कथांचे निर्माते आणि गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या कथानिर्मितीमागे मूलभूत फरक असून बुध्दाच्या तत्त्वज्ञानाबद्दलच्या भ्रमाचे निरसन करून अथवा त्यामागील अंधश्रद्धाचे निर्मूलन करून ते योग्य स्वरूपात मांडणे हेच या कथांचे उगमस्थान आहे."¹³ राज ढाले यांच्या या विधानाचे साक्ष देणाऱ्या कथा म्हणून परिव्राजक आणि सहाव्या इंद्रियाच्या शोधात या कथांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

बौध्द संस्कृतीच्या खाणखुणा अंगाखांद्यावर बाळगणारी यातील एकेक कथाशिल्प अधिकाधिक भव्यदिव्य होत जातेय. यातील शेवटच्या सहाव्या इंद्रियाच्या शोधात या कथेने सर्वोच्च पातळी गाठली आहे. या कथेचा नायक आहे निकाय आणि नायिका सालविणा दोघेही एकमेकांना अनभिज्ञा आहेत. निकायला रेल्वेप्रवासात तिची ओळख झालीय. तिचीही शाळा लहानपणापासूनच कायमची बंद झालीय. त्याला कारण तिचा विचित्र स्वभाव आहे. तिला समोरचा माणूस दुःखाने रडायला लागला की तिला खुदकन हसू यायचे. हेडमास्तरांच्या संदर्भातच असा प्रसंग घडल्यामुळे तिची शाळा बंद झालीय. तर निकायची शाळा चिकलेच्या छंदांमुळे बंद पडली. मात्र पुढे निकाय चित्रकला, संगीत आणि नृत्य इत्याही दृश्य आणि श्राव्य कलांमध्ये कमालीचा पारंगत झालाय. निकायला या तिनही कला शिकवणारे गुरु अपूर्ण वाटल्यामुळेच तो प्रत्येक ठिकाणाहून अस्वस्थ मानाने नव्या गुरुच्या शोधात निघून गेलाय बुध्दासारखाच.

चित्रकला विद्यालयातील एका विदुषीच्या व्याख्याने त्याच्या डोक्यात प्रश्नाचे काहूर माजलंय. असं काय बोलल्या होत्या त्या विदुषी. बोलण्याच्या ओघात त्या म्हणल्या, "तुम्हाला चित्र ऐकता आलं पाहिजे, संगीत पाहता आलं पाहिजे..... त्यासाठी उपलब्ध ज्ञानेंद्रियांच्याही पलीकडे गेलं पाहिजे. अगदी सहाव्या इंद्रियालाही उपलब्ध करून देता आले पाहिजे."¹⁴

आणि या क्षणापासून निकायला सहाय्या इंद्रियाचा ध्यास लागलेला आहे. सहाय्या इंद्रियाचा शोध अथवा असा अनुभव ज्या व्यक्तीला आला आहे अशा माणसाच्या शोधात निकाय निघालेला आहे. संगीत विद्यालयाच्या प्रमुखाचा मित्र आपल्याला तसा अनुभव आल्याचे सांगतो मात्र तेही निकायला पटत नाही. तो सशाची आणि कासवाची गोष्ट सांगतो. त्यावरही निकायचे समाधान होत नाही. संगीत विद्यालयात त्याचा एक मित्र संगीत शिकण्यासाठी त्याच्या इच्छेविरुद्ध आलेला आहे. त्याला संगीत शिकण्यापेक्षा समाजाभिमुख होऊन समाजाचे प्रश्न सोडवायला अधिक आवडत असते. संगीत शिकण्या संदर्भात आपली भूमिका व्यक्त करतांना तो म्हणतो, "आपल्या अवतीभवती प्रचंड उलथापालथ होत असतांना आपण केवळ स्वर आळवत बसतो."⁹⁴ त्याचं वागणे आणि बोलणे दोन्हीकडे निकाय आकर्षित होतो आणि तोच मित्र निकायला सहाय्या इंद्रियासंदर्भात कोठे माहिती मिळेल याची माहिती देतो. 'तो म्हणतो त्या सोयाराच्या भागात एक डोंगर आहे त्या डोंगरात एक अर्हत राहतात. त्यांना बरीचशी माहिती आहे.' म्हणजे या कथेत अर्हत आणि या अर्हतांना भेटल्यानंतर निकायचा सहाय्या इंद्रियाचा शोध संपलाय. अर्हत अर्थातच बौद्ध भिखू आहे. निकाय मात्र माळाच्या अलिकडे राहणारा अस्पृश्य आहे. मात्र 'परिव्राजक' या कसोटीला उतरत असल्यामुळे तो परिव्राजक आहे. ही कथा वर्तमानात घडत असल्यामुळे डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मातराचाही याला संदर्भ आहे. त्यामुळे हीही कथा बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी निगडित आहे. म्हणून ती त्या संदर्भातच तपासणे आवश्यक आहे. बौद्ध धम्मात सहावे इंद्रिय ही संकल्पना मान्य आहे का? या संदर्भात सुधाकर गायकवाड म्हणतात, "बौद्ध दर्शनात 'सहावे इंद्रिय' ही संकल्पना खरोखर नव्हती? हीनयानात सहावे इंद्रिय मानले होते. महायानांनी मात्र 'सहावे इंद्रिय' ही संकल्पना नाकारली."⁹⁵ म्हणजेच मूळ बौद्ध दर्शनात ही संकल्पना नव्हतीच. बुद्धोत्तर कालखंडामध्ये बुद्ध विचार मोठ्या प्रमाणात करपट झाला हा इतिहास आहे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारलेला बौद्ध विचार तर डोळस आहे. मुळात बौद्ध दर्शन हे जडवादी तत्त्वज्ञान हे असल्यामुळे तेथे अनुभव हेच प्रमाण आहे. स्वतः बुद्धांनीही आत्मा, पुनर्जन्म या संकल्पना स्पष्टपणे नाकारलेल्या आहेत व ईश्वराच्या अस्तित्वासंदर्भात चर्चा, प्रश्न विचारताच निरर्थक गोष्टीची चर्चा करण्यात मात्र रस आणि वेळही नाही. असे बुद्धाने स्पष्टपणे नोंदवलेले आहे. स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना, तुम्हाला बुद्धाची कोणती प्रतिमा आवडते असे विचारताच क्षणाचाही विलंब न लावता डोळे उघडे असणारा, चालणारा बुद्ध मला आवडतो असे उत्तर दिलेले आहे. इतकेच नव्हे; बौद्ध धम्म स्वीकारवेळी 'संघला शरण जाण्यास त्यांनी नकार दिला होता. कारण वर्तमान भिखूसंघ स्थितीशिल झालेला आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. भन्तो चंद्रमणी यांनी बाबासाहेबांना सांगितले की, 'बुद्ध काळातील संघाला शरण जायला काय हरकत आहे. त्यावेळी हा तिढा सुटला हे सर्वश्रुत आहे. कारण सातत्याने चारिका करणारा, कार्यमग्न असा भिखू बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता. नेमके हे सूत्र केंद्रस्थानी धरूनच गौतमीपुत्र कांबळे यांनी त्यांच्या निकायला सहाय्या इंद्रियाचा शोध घ्यायला भाग पाडले व त्याला डोंगरातील लाकुडतोड्या अर्थात अर्हत भेटताच आणि त्याच्याशी चर्चा करताच हा शोध किती निरर्थक आहे हे त्याच्या लक्षात येऊन त्याचा शोध संपलेला आहे. आणि सालविणाचीही विचित्र समस्या अर्हताच्या संपर्कात येताच आणि त्याचे काम पहाताच संपलेली आहे. हा लाकुडतोड्याच अर्हत आहे हे थोड्याच वेळात त्या दोघांच्या लक्षात येते. लाकुडतोड्या सालविणा आणि निकायला सांगतो, "मी आपल्या जंगलातील वाळलेली लाकडं तोडतो. शेजारीच दोन-तिन वस्त्या आहेत. त्यांची लाकडाची गरज मी भगवतो आणि ही जंगलात सापडलेली मुलं सांभाळतो. थोड्यावेळानंतर तेथे तुमची जेवणाची व निवासाची व्यवस्था केली आहे. एक झोपडीकडे हात करून म्हणाला आणि पुन्हा झोपडत गेला. निकाय आणि सालविणा झोपडीत गेले. सालविणाने अर्हताची आठवण करून देताच दोघेही झोपडीबाहेर आले आणि सुस्थितीत असलेल्या सन्थागारात डोकावले. सन्थागार स्पष्ट दिसू लागले. सरळ समोर भिंतीतच तथागताची भव्य बैठी मूर्ती. भूमीस्पर्श मुद्रेत. निकायने अर्हत कुठे दिसतात का म्हणून संपूर्ण सन्थागारात नजर फिरवली, तर तथागताच्या मूर्ती समोरच एक मानवी आकृती दिसली. मेणबत्ती लावण्याचा प्रयत्न करत होती. हे दोघे आणखी पुढे गेले, वंदन केल्यासारखे करून थोडं बाजूला उभे राहिले. अर्हत त्यांच्याकडे पाठ करून तथागताच्या मूर्तीसमोर वंदन करत होते. अर्हतानी चिवर सावरित मागे वळून पाहिले आणि सालविणा व निकाय पाहतच राहिले. चिवरमध्ये लाकुडतोड्या. दोघांनाही काय बोलावे सुचेना."⁹⁶ अर्हताच्या कृतियुक्त विचाराने निकायचा शोध संपलेला होता. कारण काही क्षणापूर्वीच अर्हतांनी ज्याला निकाय आणि सालविणा लाकुडतोड्या समजत होते तो अर्हत होता. मालक्यपुत्राने तथागतांना विचारलेल्या प्रश्नांचा संदर्भ घेऊन दोघांना समाजावून सांगतांना लाकुडतोड्या म्हणाला होता, "मीही तरुणपणी असाचा निरर्थक भटकत राहिलो. पण लवकरच एका शहाण्या माणसाची भेट झाली आणि मी जगण्याचा प्रयत्न करू लागलो. तुम्हीही जगण्याचा प्रयत्न करा. आहेत त्या इ ानेंद्रियांच्या सहाय्याने जगण्याचा प्रयत्न करा. भोवताली जे वाईट, वाईट म्हणूनच अस्तित्वात आहे, त्याची नका फिकीर करू, पण जे वाईट असूनही चांगलं म्हणून मिरवते आहे, त्याचा शोध घ्या. त्यासाठी डोळ्याचा, नाकाचा, कानाचा, जिभेचा आणि एकूणच शरीराचा उचित वापर करा. बरस. सहाय्या इंद्रियाचा म्हणजे त्या नसलेल्या काळ्या मांजराचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्याहून हे असं जगणं कितीतरी महत्त्वाचं."⁹⁷ आणि याची सत्यता त्यांना काही क्षणानंतर लगेच अनुभवायला मिळते. अगदी त्या क्षणापासून आहे त्या इंद्रियासह त्यांनी जगायला प्रारंभ केलेला आहे. गौतमीपुत्रांनी उराशी बाळगलेले ध्येय निकाय व सालविणा पूर्ण करतात आणि कथा संपते.

या कथाशिल्पाला प्रस्तावना लिहितांना राजा ढाले यांना जी. ए. कुलकर्णी यांच्या कथांची आठवण झाली आहे. लेखकाची गंभीर प्रकृती आणि कथेतील दीर्घत्व गौतमीपुत्रांमधील आणि जी. ए. कुलकर्णी यांच्या मधील ही दोन साम्यस्थळे दर्शवून त्यांचे वेगळेपण विशद केले आहे. या संदर्भात राजा ढाले म्हणतात, "त्याचबरोबर या दोन्ही कथा लेखकांच्या कथांमधून मानवी दुःखाचा आशय मांडला जात असल्याचा आणि त्यातून मानवी दुःखाचे पदर उलगडण्याचा प्रयास केलेला प्रत्ययास येतो."¹⁹ राजा ढाले यांचे हे मत खरेच आहे. मात्र या दोघांच्या कथेमधून झिरपणाऱ्या दुःखाची प्रत वेगळी आहे. प्रसिध्द समीक्षक म. द. हातकणंगलेकर यांनी जी. ए. च्या कथातील दुःखासंदर्भात लिहितांना म्हटले आहे. "मृत्युचे आणि नियतीचे गुढ दुःख, यातनांची अटळता, बाह्य जीवनाची गुंतावळीतील अर्थशून्यता ही जी. ए. च्या कथा माणसातील केंद्रस्थाने आहेत."²⁰ दुःख आणि मृत्यु नियतीने निर्माण केले असल्यामुळे हे भोगणे अटळ आहे. अशी जी. ए. ची धारणा असल्यामुळे ते त्यांच्या पात्रांनाही ते नियतीच्या फेऱ्यात ढकलून देतात आणि दुःख भोगणे अटळ करून टाकतात. अगदी याउलट गौतमीपुत्रांच्या पात्रांना दुःख निश्चितपणाने आहे, मात्र हे दुःख मानवनिर्मित आहे याची त्यांना जाणीव असल्यामुळे ते नष्ट करता येते आणि त्याच्यावर विजय मिळविता येतो याचीही त्यांना खात्री असल्यामुळे ते रडतांना दिसत नाहीत तर लढतांना दिसतात. मग ती परिव्राजक कथेतील नैसर आणि अनीशा असेल अथवा 'सहाव्या इंद्रियाच्या' शोधात कथेतील निकाय आणि सालविणा असेल. नव्हे या कथासंग्रहातील एकही पात्र दुःखाने विफल आणि शोकमग्न होत नाही. कारण स्वतः गौतमीपुत्र स्वतःभोवती दुःखाचा कोष विणून कवी ग्रेससारखे मी दुःखाचा महाकवी आहे असे म्हणत नाहीत अथवा जी. ए. कुलकर्णी यांच्यासारखे सर्व जगापासून अलिप्त होऊन स्वतःला एकांतात कोडून घेत नाहीत तर अधिकाधिक समाजाभिमुख होतात.

जी. ए. चा संदर्भत आलाच आहे तर आणखी एका गोष्टीची नोंद घेणे आवश्यक आहे. "जी. ए. च्या कथात वासनाचे निखारे व त्यात मिळणारे दाहक, क्रूर सुख याचेच अधिकतर चित्रण येते. शरीर भोगाची आणि शरीर सुखाची लालसेची जी वर्णने ते करतात त्यात क्रौर्याचा, आक्रमक सूडबुद्धीचा, पाशवी आनंदाचा आणि पशुतुल्य मैथुनसुखाचा भाग प्रमुखपणे दिसतो. शरीर कुसकरणे, शरीराचा चोळामोळा करणे या इच्छेतून भोग घेतला जातो. कदाचित प्रेमभावनेच्या निर्मळपणावर त्यांचा विश्वास नसावा."²¹ हातकणंगलेकरांचेच हे निरीक्षण आहे. गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या कथेत अशाप्रकारे वासनेने वखवखलेले एकही पात्र दिसत नाही, नव्हे, त्यांच्यात वासनेचा लवलेशही जाणवत नाही. त्यांच्या कथेतील स्त्री पात्रे आणि पुरुषपात्रे एकमेकाकडे निखळ माणूस म्हणून पहातात. जो काही पशुत्वावचा संदर्भ येतो तो प्रतिकाच्या रूपाने. नैसर आणि अनीशा, निकाय आणि सालविणा, सन्नता आणि तेजसन एकमेकांच्या इतक्या सहवासात राहूनही चुकूनही त्यांच्या मनात वासना जागृत होत नाही. असे होते कारण गौतमीपुत्रांना विकारापासून अलिप्त असलेला समाज निर्माण करायचा आहे आणि असा माणूस निर्माण होऊ शकतो याचा स्वतः गौतमीपुत्र यांचा विश्वास आहे. आणि म्हणून तर प्रसिध्द तत्त्ववेत्ता अँरिस्टॉल याने ललित साहित्याला, इतिहासापेक्षा श्रेष्ठ असे तात्त्विक अधिष्ठान दिले आहे. त्याच्या फिजिक्सरच्या विवेचनात तो म्हणतो, "वाङ्मयादि ललित कलांमध्ये काही अंशी निसर्गाची अनुकृती होते, तर काही अंशी निसर्गाने ठेवलेली अपूर्णता कला पूर्णत्वाने नेते."²² अँरिस्टॉलच्या या कसोटीवर टिकणारी कलाकृती म्हणूनच गौतमीपुत्रांच्या या कथाशिल्पाकडे बघावे लागते आणि म्हणूनच ती जी. ए. च्या कथांपेक्षा श्रेष्ठ तर आहेच त्याचबरोबर जागतिक कथावाङ्मयातही ती आपले स्थान टिकवून ठेवू शकले अशा तिच्यात क्षमता आहेत.

निष्कर्ष :-

- १) परिव्राजतक या कथासंग्रहामधील कथा मराठी कथेच्या तुलनेत अनेक पातळ्यांवर वेगळी ठरते आणि त्यामुळेच तिचे महत्त्व अधोरेखित होते.
- २) राजा ढाले म्हणतात त्याप्रमाणे कहाणीचा आणि कथेचा सुंदर मिलाफ या कथांनी साधलेला आहे. कथेला वर्तमानाचा संदर्भ असतो तर कहाणीला भूतकाळाचा.
- ३) बौध्द तत्त्वज्ञान लालित्याच्या माध्यमातून सांगण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे. मात्र तो अनेकदा फसतांनाही दिसतो. उदा. विरुपनगरी व काही प्रमाणात शिल्पासन या कथांचा उल्लेख करता येईल.
- ४) या सर्व तात्त्विक कथा असतांनाही आपण कथा लिहित आहोत हे भान गौतमीपुत्र यांनी सुट्टू दिलेले नाही.
- ५) आधुनिक मराठी कथेच्या इतरांनी चोखाळलेल्या पायवाटा जिथे संपतात, त्यांच्या पुढच्या टप्प्यावरून गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या कथांची आगळीवेगळी पायवाट सुरु होत असली तरी मराठी वाचकाला त्या किती पचतील हा प्रश्नच आहे.
- ६) या कथासंग्रहातील जवळपास सगळ्याच पात्रांना दुःख भोगावे लागलेले आहे मात्र ते त्याने शब्दातीत होत नाहीत तर त्या दुःखाच्या मुक्तीचा मार्ग शोधण्यासाठी घराबाहेर पडतात आणि म्हणूनच या कथांची उंची एकसारखी वाढत राहते.

७) काय घडले हे सांगण्याचे काम तर ललित साहित्याचे आहेच आणि ते मराठी कथासाहित्याने चांगल्याप्रकारे केले आहे. मात्र काय घडू शकते हे सांगण्याचे काम गौतमीपुत्राची कथा करतांना दिसते आणि तेथेच ही कथा एकूण मराठी कथेपेक्षा वेगळी ठरते.

संदर्भ :-

- १) कांबळे गौतमीपुत्र, परिव्राजक, सेक्यलुर पब्लिकेशन, सांगली, २००७, प्रस्तावना, पृ. क्र. २.
- २) तत्रैव, पृ. क्र.२०
- ३) गायकवाड सुधाकर, परिव्राजक : एक अनोखे शिल्प, परिवर्तनाचा वाटसरु, दि. वि. २००९, पृ. क्र.१४३
- ४) उ. नि., पृ. क्र. ३५
- ५) कसबे डॉ. रावसाहेब, धर्मग्रंथ आणि मानवी जीवन प्रवाह, सुगावा, पुणे, २००४, पृ. क्र. ४३
- ६) उ. नि. पृ. क्र. ३६
- ७) तत्रैव, पृ. क्र. ४३
- ८) तत्रैव, पृ. क्र. ४३
- ९) गायकवाड सुधाकर, उ. नि. पृ. १४७
- १०) उ. नि., पृ. क्र. ३९
- ११) उ. नि., पृ. क्र. ४९
- १२) उ. नि., पृ. क्र.६१
- १३) तत्रैव, पृ. क्र. १६
- १४) तत्रैव पृ. क्र. १४३
- १५) तत्रैव, पृ. क्र. १५०
- १६) गायकवाड सुधाकर, उ. नि. पृ. क्र. १५४
- १७) उ. नि. पृ. क्र. १७५
- १८) तत्रैव, पृ. क्र. १७३
- १९) तत्रैव, पृ. क्र. १३
- २०) हातकणंगलेकर, मराठी कथा : रुप आणि परिसर, सुवर्ण प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृ. क्र. ८४
- २१) तत्रैव, पृ. क्र. ८४
- २२) रायकर प्रा. सीताराम, संपा. वाङ्मयी वाद संकल्पना व स्वरुपे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र. आ. १९९०, पृ. क्र. १०